

УДК. 930.253:353.8 (477.54)

Олена Богдашина, Володимир Жигло

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ У ХАРКОВІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті аналізуються фонди Державного архіву Харківської області, в яких зберігаються документи з історії окупаційного режиму у Харкові у 1941–1943 рр. Основна увага присвячена характеристиці документів Харківської Міської Управи.

Наукове дослідження історії окупаційного режиму у Харкові (1941–1943 рр.) неможливе без широкого залучення архівних джерел та матеріалів. Мета даної статті – охарактеризувати найбільш важливі фонди Державного архіву Харківської області, в яких зберігаються документи, що висвітлюють історію окупаційного режиму у Харкові у 1941–1943 рр.

Документи та матеріали, які зберігаються у ДАХО з часів німецько-фашистської окупації, розміщені по 403 фондам. Далеко не всі ці фонди є рівноцінними для дослідників. Багато з них (наприклад, фонд 2986 – Фонд трамвайного управління) зберегли по 10–15 справ. Тому, основна увага у статті буде приділена фондам, в яких міститься документація центральних колабораційних та окупаційних структур Харківщини. Ці фонди містять найбільш важливу джерельну інформацію з досліджуваної теми.

Головним таким фондом є фонд Харківської Міської Управи (ХМУ) ф. 2982. Документи ХМУ до вересня 1945 р. знаходилися у Харківському філіалі Центрального державного архіву

Жовтневої революції (ЦДАЖР). У вересні 1945 р. (точна дата, як і сам акт прийняття-передачі справ відсутні) всі справи майбутнього фонду ХМУ були передані з ЦДАЖР до обласного архіву. Фонд ХМУ склався протягом 1948–1955 рр. і до 1990 р. був засекречений.

Справи фонду 2982 розподілені між 8 описами. Всього фонд 2982 нараховує 2209 справ, з них у 1-му описі – 383 справи, у 2-му – 30 справ, у 3-му – 85 справ, у 4-му – 1529 справ, у 5-му – 32 справи, у 6-му – 95 справ, у 7-му – 30 справ та у 8-му – 25 справ. У них містяться документи діяльності окремих відділів ХМУ. Справи у самих описах розподілені за відділами ХМУ: адміністративний – 87 справ; секретаріат президії – 9; персональний – 30; пропаганди – 6; статистичний – 854; планово-економічний – 269; народної освіти – 240; охорони здоров'я – 48; суспільної опіки – 85; сільського господарства (до виділення його документації в окремий фонд 2985 – фонд ХЗУ) – 14; правовий – 81; комунального господарства – 114; будинково-орендний – 107; торгівельний – 84; паливна контора – 10; фінансовий – 40; контрольна інспекція – 3; фабрично-заводський – 3; кооперативна рада – 2; статистично-економічний – 39; зовнішнього благоустрою – 3; ремісничо-кустарний – 11; контора постачання – 37; керівництва – 2; господарства – 1; транспорту – 1; соціального забезпечення – 2; праці – 5.

Більшість справ ХМУ відноситься до статистичного відділу. Основна маса документів відділу міститься у четвертому опису фонду 2982. Самими масовими документами статистичного відділу є реєстраційні списки населення. За період окупації у Харкові проводилось два переписи населення: грудень 1941 р. та липень 1943 р.¹ 742 справи є головними джерелами для вивчення демографічних процесів у місті за період 1941–1943 рр. Вони дають змогу порівняти кількісний, віковий та статевий склад населення Харкова протягом окупаційного періоду.

Крім документів статистичного відділу досить значною є кількість документації відділів, які займалися економікою Харкова, зокрема плануванням міського господарства. У першу

чергу це відноситься до планово-економічного відділу, який займався розробкою планів розвитку промисловості, проводив контроль їх виконання, перебираючи на себе частину повноважень індустріального, торгівельного та ремісничо-кустарного відділів. У справах планово-економічного відділу містяться відомості про кількість ремісничих та торгівельних закладів Харкова², стан об'єктів промисловості, різні фінансові розрахунки, зокрема квартальні бюджети ХМУ тощо³. Подібна інформація знаходиться у документації статистично-економічного відділу, який за характером своєї діяльності був подібний до статистичного та планово-економічного відділів. Документи інших відділів, які відповідали за економіку міста (наприклад, ремісничо-кустарного) є не чисельними. Відомості, які в них знаходяться, так чи інакше дублюються у справах статистичного та планового відділів.

Політичну ситуацію у Харкові, персональний склад та структуру окупаційних органів розкривають справи інших відділів, у першу чергу адміністративного. 87 справ адмінвідділу розпрошені майже по всіх восьми описах фонду ХМУ. Особлива діловодна активність даного відділу припадала на перші місяці окупації – час формування нових органів управління. Справи адмінвідділу містять дані про роботу ХМУ, її організацію, персональний склад тощо⁴. Багато документів адмінвідділу стосуються питань економічної політики: організація торгівлі, промислового виробництва, городництва в області. Подібна інформація також знаходиться у звітах, які надходили до адмінвідділу з інших відділів ХМУ.

Дуже подібною за своїм змістом є документація персонального відділу. Справи цього відділу крім відомостей про персональний склад ХМУ та підлеглих їй установ та організацій, містить важливі дані про їх структуру та еволюцію (30 справ в основному за третім описом).

В цілому документи адміністративного та персонального відділів ХМУ містять досить повну інформацію про головні етапи організації міського управління Харкова часів окупа-

ції, про особистий склад чиновників різних органів місцевого управління (дані щодо районного керівництва містяться у справах райуправ).

Важливою групою джерел з історії ХМУ є також справи відділів: народної освіти, правового та охорони здоров'я. Вони містять інформацію про культуру та побут окупованого нацистами Харкова, рівень впливу нацистської пропаганди, цікаві для розуміння повсякденного життя харків'ян побутові деталі.

Документи відділу народної освіти містять дані про освітні заклади, театри та бібліотеки Харкова⁵. Основна маса справ відділу стосується роботи шкіл Харкова та організації шкільної справи у місті⁶. Крім того, у справах відділу зберігаються численні програми різних шкільних предметів⁷, списки вчителів та учнів, які відвідували школи⁸. Документи шкільного відділу важливі для розуміння пропагандистської діяльності нацистської влади, ролі освітніх закладів у пропаганді «нового порядку».

Відомості про рівень життя населення, стан його здоров'я містяться у справах відділу охорони здоров'я. Основна кількість документів цього відділу відноситься до звітів окремих медичних закладів Харкова. В них є інформація про кількість хворих, які поступили до них, з вказівкою захворювань.

Справи правового відділу є джерелом для вивчення кримінальної ситуації у місті. Так, справи правового відділу містять інформацію про найбільш розповсюджені дрібні злочини, які підпадали під юрисдикцію ХМУ. Основна частина документації відділу відноситься до звітів про вирішення справ стосовно окремих дрібних правопорушень (крадіжок, бійок тощо). Лише кілька документів відноситься до організації діяльності відділу, його персонального складу та містять загальні звіти про характер правопорушень у місті.

Таким чином, справи фонду 2982 ХМУ містять інформацію стосовно всіх сторін життя окупованого міста: економіки, організації міської влади, рівня життя та побуту місцевих мешканців.

Архівні фонди ДАХО, які стосуються роботи районних бургомістратів, є найчисельнішими збірками архівних джерел з історії окупації Харкова. Німецькі окупанти вже у перші дні свого перебування у місті (жовтень 1941 р.) провели зміни в адміністративному поділі міста. Харків був поділений на 19 районів. На чолі району стояв районний бургомістр, який був представником ХМУ та обербургомістра. Структура райуправ була копією структури ХМУ. Значну частину архівних документів, які залишились після діяльності райуправ, становлять різноманітні рапорти до керівництва ХМУ та звіти окремих відділів (промислового, поліцейського, адміністративного) про виконану роботу.

Значний обсяг архівного матеріалу стосується фінансового стану районів. Так, часто наводяться бюджетні та позабюджетні витрати окремих підприємств, кількість коштів, які поступили до районного казначейства по окремим місяцям, розрахункові баланси тощо. Крім того, про економічні показники району можна довідатись з доповідних записок голів промислових відділів і самого районного бургомістра: про стан окремих підприємств, їх інвентаризацію, кількість робітників тощо. Ці дані подавались на вимогу Міської Комендатури, яка планувала відновити роботу більшості харківських підприємств важкої промисловості. У фондах райуправ також зберігаються дані про дрібні приватні кустарні майстерні (звіти про їх діяльність, як і про роботу приватних торгівельних закладів подавались власниками щоквартально до промислового відділу райуправи).

Фонди районних управ містять цінні свідчення, які стосуються демографічних процесів у місті, зокрема щодо руху населення Харкова. Крім окремих заяв про виїзд на село за продуктами, збереглися відомості статистичних відділів про число прибулих та вибулих з району з вказівкою куди саме і за якою справою. Статистичні відділи райуправ разом з відділами праці розробляли і списки непрацюючого населення працездатного віку.

Багато документів розкривають особливості культурного та побутового життя району в умовах німецької окупації. Найбі-

льше свідчень про це можна знайти в справах, в яких знаходяться окремі розпорядження районних бургомістрів чи ХМУ. Матеріали справ різноманітні: проблеми прибирання вулиць, число мерців, яких потрібно поховати, страхітливий стан харківських будівель, які розбиралися на дрова взимку 1941–1942 рр., меню у державних та приватних їдальнях та багато інших дрібниць. Ці побутові дрібниці дають змогу більш точно уявити буденне життя звичайного харків'янина у страшні роки німецької окупації.

Окремо слід сказати про архівні фонди, які стосуються культурної та агітаційної політики окупантів та колабораціоністів. Джерела по окремих районах збереглися по-різному (найповніша документація по 6-му району). У них наведено точну кількість «народних» трьохрічних шкіл, дітей та вчителів, які у них працюють та кошторис усіх витрат. В архівних фондах збереглися цікаві відомості щодо театрів та музеїв, які працювали у досліджуваній період.

У ДАХО зберігаються деякі архівні документи, які стосуються репресій окупантів щодо населення. Таких матеріалів у фондах, що стосуються діяльності окремих районів, мало. Крім того збереглися відомості про найменш серйозні злочини окупантів. Документи, в яких містяться відомості про знищення євреїв та масовий вивіз харків'ян до Німеччини, були або передані безпосередньо до фондів ХМУ, або були знищені самими окупантами при відступі з Харкова влітку 1943 р. У фондах районних управ дуже мало справ, які стосуються наказів щодо фізичного знищення населення. Як правило, у справах зберігаються відомості лише про окремі штрафи у 200–300 крб, що їх виписували за порушення «нового порядку» (наприклад за спізнення на роботу) або факти ув'язнення тих, кого затримали на вулицях у комендантську годину. Лише невелика частина джерел присвячена депортації харків'ян до Німеччини на примусову працю. Подібні дані містяться у справах трудових відділів. Крім того, окремою групою архівних джерел з проблеми примусового вивезення до Німеччини є листи депорто-

ваних, які з тих чи інших причин не були доставлені до адресантів у Харкові. Досить багато заяв окремих осіб з проханням призначити їм хлібний пай, як відшкодування за годувальника, відправленого на роботу до рейху.

Розподіл документів по 19-ти районним управам, які існували у Харкові за часів німецької окупації, є далеко не однорідним. Більше за все справ залишилось в фондах шостої та восьмої управ. Дещо менше документів збереглося по першій, третій та п'ятій управах, зовсім мало по четвертій, сьомій, дев'ятій, десятій, тринадцятій, чотирнадцятій та шістнадцятій. По всім іншим районним управам документи взагалі не збереглися.

Архівна документація кожної районної управи, як і інших владних структур окупованого Харкова, має в Державному архіві Харківської області свій власний фонд: 1-а райуправа – Ф. Р-3072 (303 справи, 2 описи); 3-а райуправа – Ф. Р-3073 (307 справ, 2 описи); 4-а райуправа – Ф. Р-3068 (186 справ, 1 опис); 5-а райуправа – Ф. Р-3074 (171 справа, 2 описи); 6-а райуправа – Ф. Р-3069 (413 справ, 3 описи); 7-а райуправа – Ф. Р-3067 (36 справ, 1 опис); 8-а райуправа – Ф. Р-3070 (562 справи, 3 описи); 9-а райуправа – Ф. Р-3064 (39 справ, 1 опис); 10-а райуправа – Ф. Р-3065 (15 справ, 1 опис); 13-а райуправа – Ф. Р-3071 (17 справ, 2 описи); 14-а райуправа – Ф. Р-3075 (116 справ, 2 описи); 16-а райуправа – Ф. Р-3066 (162 справи, 1 опис); 17-а райуправа – Ф. Р-3079 (1 спр.).

Якщо після діяльності районних управ у ДАХО збереглася значна кількість документів, які укупі зі справами ХМУ більш повно розкривають їх суспільно-економічне, політичне та культурне життя, то документів Харківської Земельної Управи, під контролем якої знаходилося господарство області, до наших часів дійшло значно менше.

Справи Харківської Земельної Управи (далі ХЗУ) зберігаються у фонді 2985 ДАХО. 188 справ 5-ти описів фонду 2985 на відміну від справ ХМУ та більшості райуправ, поділені нелогічно та безсистемно, що значно ускладнює роботу з ними.

Основна частина справ ХЗУ стосується економічного становища у Харківській області, зокрема впровадження т.зв. «нового аграрного порядку». Документи фонду ХЗУ містять інформацію про порядок «реформування» аграрного сектору⁹, про землі, які відводились під різні форми землеволодіння, в тому числі і під «колективні господарства»¹⁰. Крім того, в окремих справах наводяться статистичні дані щодо кількості вільної та засіяної землі, кількості худоби у різних районах області, птахоферм, господарств тощо¹¹.

У фонді ХЗУ є небагато справ про організацію нової влади на селі. Дана обставина обумовлена зокрема тим, що політична роль ХЗУ в області була значно меншою, ніж навіть роль ХМУ у Харкові. Крім того сільські старости більше контролювалися німцями, ніж ХЗУ. Тому наказів ХЗУ по області було набагато менше, ніж по Харкову. Справи ХЗУ містять лише загальні відомості про організацію та повноваження окремих районних та сільських управ (старостатів)¹², персональні списки за різні періоди окупації тощо¹³.

Окремою групою документів ХЗУ є справи про освіту та культуру в області. В окремих документах ХЗУ наводяться списки сільських шкіл та їх навчальних планів¹⁴. Окремі справи містять матеріали з вищої сільськогосподарської освіти, зокрема щодо організації роботи Харківських Ветеринарного та Сільськогосподарських інститутів¹⁵.

Серед документів ДАХО з історії окупації Харківщини необхідно виділити ще два фонди, в яких зберігаються справи Міської комендатури Харкова (далі МК) та Німецького господарського командування (ВІКДО). У руках цих німецьких окупаційних структур знаходилась вся реальна влада у Харкові. Справ про їх діяльність залишилось порівняно небагато.

Документація МК міститься у фонді 3086 ДАХО. Всі справи майбутнього фонду МК надійшли до ДАХО у 1945 р. В зв'язку з тим, що акт передачі – прийняття справ відсутній залишається невідомим коли та від якої архівної чи державної структури надійшли документи Міської комендатури до ДАХО. У фонді

3086 зберігається усього 24 справи, об'єднані в один опис. Сам фонд був складений 7 квітня 1955 р.

Більшість справ фонду МК відноситься до господарчих питань. Основна частина найбільш компрометуючих наказів та документів МК була, напевно, знищена або вивезена при відступі фашистів у серпні 1943 р. Тому про роботу головного окупаційного органу залишилось усього 24 дрібні справи.

Найважливішими справами МК є справи 1 та 3 (Оп. 1). У них містяться накази міського коменданта за період з 28 листопада 1941 р. по 9 березня 1942 р. про напрями діяльності МК, еволюцію її структури тощо. Крім того у наказах МК сформульовані завдання та мета створення міських органів «самоврядування», правила роботи з місцевим населенням. У справах фонду 3086 є згадки про настрої населення, їх ставлення до окупантів та до ХМУ. Крім справ 1 та 3 всі інші справи МК стосуються досить незначних побутово-господарських справ: від заготівлі овочів та їх зберігання¹⁶ до графіка доставки палива у приміщення МК¹⁷.

Документи Німецького господарського командування зберігаються у фонді 3080. Справи майбутнього фонду ВІКДО надійшли до ДАХО відразу після визволення Харкова у серпні 1943 р. Але сам фонд склався дещо пізніше, у період з 1949 р. по 1955 р. Всі 91 справи фонду розміщені по двом описам: у першій 63 справи, у другій 28. Всі справи фонду ВІКДО відносяться до господарства Харкова та області. Зокрема вони містять дані про кількість мобілізованого населення на різні види робіт як по Харкову та області, так і до Німеччини¹⁸. Багато справ, які залишились після ВІКДО містять різні звіти про стан виробництва у місті, кількість працюючих підприємств, які знаходились під контролем ВІКДО¹⁹. Ці звіти, як і данні статистичного та планового відділів ХМУ служать головними матеріалами про стан економіки окупованої Харківщини, зокрема про становище сільського господарства області: стан МТС²⁰, кількість обробленої землі²¹, звіти про скотарство, бджільництво, цукроваріння та інше.

Не всі справи ВІКДО знаходяться у фонді 3080. Документація найбільших підприємств та закладів, які підпорядковувалися Німецькому господарському командуванню, іноді відокремлювалася в окремі фонди. Таких фондів 7: Ф. 2998 – лакофарбного заводу (14 справ), Ф. 2999 – дротяно-штампувального заводу (2 справи), Ф. 3000 – Науково-дослідного інституту енергетики (10 справ), Ф. 3003 – 1-го міського млину (4 справи), Ф. 3004 – панчішної фабрики (2 справи), Ф. 3005 (4 справи) та Ф. 3006 (7 справ) – 1-ої та 2-ої будівельних контор «Домус».

Таким чином, у ДАХО зберігається досить велика кількість документів та матеріалів, які залишилися після німецької окупації Харківщини 1941–1943 рр. Ці документи розподілені поміж 403 фондами, у кожному з яких знаходяться справи окремих організацій та установ, що існували у Харкові в окупаційний період. Найбільш важливі дані про політичне, соціально-економічне, культурно-побутове життя Харкова та харків'ян містяться у фондах центральних колабораційних структур міста і області, зокрема, у Ф. 2982 (ХМУ), Ф. 2985 (ХЗУ) та у фондах районних управ. Менш важливими для розуміння процесів, які відбувались на Харківщині протягом 1941–1943 рр. є справи німецьких окупаційних структур МК та ВІКДО.

1. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 2982. – Оп.4. – Спр.51-129, 852-1512.
2. ДАХО. – Ф. 2982. – Оп.7. – Спр. 1.
3. ДАХО. – Ф. 2982. – Оп.7. – Спр.20, 32.
4. ДАХО. – Ф. 2982. – Оп. 1. – Спр.5, 8; Оп. 1. – Спр. 11.
5. ДАХО. – Ф. 2982. – Оп.2. – Спр.27; Оп. 3. – Спр.43.
6. ДАХО. – Ф. 2982. – Оп.4. – Спр.152.
7. ДАХО. – Ф. 2982. – Оп.4. – Спр. 187, 189, 190, 193, 200.
8. ДАХО. – Ф. 2982. – Оп.4. – Спр.171–175.
9. ДАХО. – Ф. 2985. – Оп.1. – Спр.1; Оп.2. – Спр.6.
10. ДАХО. – Ф. 2985. – Оп.2. – Спр. 27.

11. ДАХО. – Ф. 2985. – Оп.2. – Спр .50, 55, 75–89.
12. ДАХО. – Ф. 2985. – Оп.2 – Спр.1.
13. ДАХО. – Ф. 2985. – Оп.2. – Спр.22, 98, 106.
14. ДАХО. – Ф. 2985. – Оп.2. – спр.15.
15. ДАХО. – ф. 2985. – Оп.2. – Спр.7, 8, 14.
16. ДАХО. – Ф. 3086. – Оп.1. – Спр.6.
17. ДАХО. – Ф. 3086. – Оп.1. – Спр.5, 9.
18. ДАХО. – Ф. 3080. – Оп.1. – Спр.4, 17, 20, 33, 37; Оп.2. – Спр.3–4.
19. ДАХО. – Ф. 3080. – Оп.1. – Спр.6, 34, 45; Оп.2. – Спр.8.
20. ДАХО. – Ф. 3080. – Оп.2. – Спр.7, 8, 10.
21. ДАХО. – Ф. 3080. – Оп.2. – Спр.11–18.

*Olena Bogdashyna,
Volodymyr Zhihlo*

**ARCHIVE SOURCES FROM A HISTORY OF AN OCCUPATION
REGIME IN KHARKOV (BEHIND STUFFS OF FUNDS STATE
ARCHIVE OF THE KHARKOV AREA)**

In the articles the funds of State archive of the Kharkov region are analyzed, in which one the documents from a history of an occupation regime in Kharkov in 1941-1943 are saved. The main attention dedicated to the characteristic of the documents of the Kharkov Town Council.